

Waldemar Kowalski

<https://orcid.org/0000-0003-1692-338X>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Lektury Wawrzyńca Jelitowskiego, dworzanina królowej Barbary Radziwiłłówny

Artykuł przedstawia spis szesnastu książek będący częścią pośmiertnego inwentarza rzeczy Wawrzyńca Jelitowskiego, zmarłego w 1551 r. szafarza dworu królowej Barbary Radziwiłłówny. Ingrosowany do akt wójta Krakowa inwentarz jest jednym z nielicznych takich szesnastowiecznych rejestrów przybliżających zainteresowania czytelnicze szlachcica. Jest też jednym z najstarszych szlacheckich spisów książek. Księgozbiór ten potwierdza szerokie zainteresowanie literaturą reformacyjną w ówczesnych kręgach dworskich oraz ignorowanie przez ówczesne elity królestwa zakazów zakupu oraz udostępniania luteranickich druków.

The article discusses a list of sixteen books making a part of the post-mortem inventory of Wawrzyniec Jelitowski's possessions. Jelitowski was Dispenser at the court of Queen Barbara Radziwiłł. He died in 1551, and soon after his death, the inventory was inserted into the records of Cracow Justice. Sixteenth-century registers of noble owners' property are sparse in Poland, and this list of books is one of the oldest such documents known. It confirms the widespread interest in Reformation literature at the royal court and its long-lasting disregard for the King's edicts that forbade the purchasing and circulation of Lutheran prints.

S ł o w a k l u c z o w e: Kraków, dwór, reformacja, luteranizm, Jagiellonowie, biblioteka

K e y w o r d s: Cracow, court, Reformation, Lutheranism, Jagiellons, library

Prezentowany wykaz ksiązek pochodzi z pośmiertnego inwentarza ruchomości Wawrzyńca Jelitowskiego, szafarza na dworze królowej Barbary Radziwiłłówny¹, spisane 13 października 1551 r. w domu krakowskiego rajcy Mikołaja Kośli (Koźli)² na wniosek Josta Decjusza³. Oprócz ksiązek wymieniono w nim dokumenty po zmarłym oraz należące doń sprzęty domowe. Być może jeszcze tego samego dnia rejestr ingrosowano do księgi krakowskiego wójta⁴. Choć żona zmarłego utrzymywała, że złożył on nadto inną część swego dobytku w domu aptekarza Lencza, Decjusz rzeczy tych już nie zastał⁵.

Wawrzyniec Jelitowski herbu Jelita pochodził z Jelitowa w powiecie kaliskim. Jelitowscy dowiedli szlachectwa w Gnieźnie w 1398 r. W kolejnych dekadach rodowcy z Jelitowa pojawiali się jako świadkowie w sądach, a nieliczne takie wzmianki źródłowe wyczerpują obecną

¹ Podstawowe informacje biograficzne przedstawiła A. Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe*, Toruń 2008, s. 48–49, 191.

² Dom na rogu Rynku i ul. Siennej, własność Kośli od 1551 r. Do godności rajcy doszedł on w 1548 r.; W. Komorowski, K. Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej)*, cz. 2, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 3, 1997, s. 27; Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003, s. 129, 210, 317.

³ Taka wersja nazwiska w źródle. Znany także jako Just (Jodok) Ludwik, urodzony w 1520 r. syn Josta Ludwika, rajcy i burmistrza krakowskiego (zm. 1545), w 1549 r. zarządca żup olkuskich i chęcińskich, karbarz wielicki, wielkorządca krakowski w 1567 r., kiedy to zmarł; zob. W. Budka, *Biblioteka Decjuszów*, „Silva Rerum”, 4, 1928, s. 114–115; W. Pociecha, *Decjusz Jost Ludwik*, PSB, 5, 1939–1946, s. 45–46; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku. Gospodarze zamku wawelskiego i majątku wielkorządowego*, Kraków 1996 (Biblioteka Wawelska, t. 10), s. 70–71; Z. Noga, op. cit., s. 304.

⁴ ANK, Archiwum miasta Krakowa (dalej: AmKr), Advocatialis, sygn. 147, s. 255–268; *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa*, t. 2: *Kraków, rękopisy nr 1–3568*, [red. S. Krzyżanowski], Kraków 1915, s. 27. Stosowną praktykę urzędu wójtowskiego przybliżył M. T. Radomski, *Urząd krakowskiego wójta sądowego i jego rola w uwiarytelnianiu i przechowywaniu testamentów i inwentarzy pośmiertnych u schyłku średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61, 2013, 2, s. 263–268.

⁵ ANK, AmKr, sygn. 147, s. 289. Z ustaleń W. Komorowskiego i K. Follprecht (*Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej)*, cz. 6, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 7, 2001, s. 14) wynika, że Wawrzyniec Lencz prawo miejskie przyjął w 1565 r., a kamienicę Pod Murzynem w Rynku nabył przed 1577 r. Był to według wszelkiego prawdopodobieństwa syn wspomnianego w źródle Wawrzyńca Lencza, którego zna A. Stabrawa, *Z dziejów dwóch aptek w kamienicy nr 13 przy Rynku Głównym w Krakowie (część 2)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 7, 2001, s. 32.

wiedzę o dziejach rodu u schyłku średniowiecza i na progu epoki nowożytnej⁶. Choć brak podstaw do oceny pozycji majątkowej Jelitowskich, ostrożnie założyć można, że poza powiatem odgrywali oni raczej niewielką rolę⁷. Na tym tle szczególnie wyraźnie rysuje się kariera Wawrzyńca. W 1543 r. został słuźebnikiem skarbu nadwornego Zygmunta Augusta. Zapewne promotorem tego awansu był podskarbi dworu wielkiego księcia Jan Lutomirski⁸. Lutomirscy (Lutomierscy) herbu Jastrzębiec posiadali dobra w województwie sieradzkim, sąsiadującym z Kaliskiem⁹. W połowie 1546 r., z polecenia podskarbiego, Wawrzyniec Jelitowski przystąpił do wymiany lichej monety świdnickiej, która rujnowała skarb wielkksiążęcy. Akcję tę organizował i skutecznie nadzorował na terenie całego Wielkiego Księstwa aż do jej zakończenia 7 stycznia 1548 r. Monetę świdnicką, transportowaną z głównej komory w Wilnie do Krakowa, odbierał Jost Ludwik Decjusz, któremu współpraca z Jelitowskim przyniosła niemałe korzyści finansowe. Działania Jelitowskiego związane z wymianą pociągnęły za sobą oskarżenia o nadużycia, w tym fałszowanie dokumentacji¹⁰.

⁶ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 8, Warszawa 1905, s. 396; S. Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 6, Warszawa 1909, s. 54.

⁷ Nie występują w: *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, wyd. W. Dworzaczek, cz. 1: 1572–1616, Poznań 1957, cz. 2: 1616–1632, Poznań 1962; *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław 1987 (Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, t. 1, Wielkopolska, Województwo poznańskie i kaliskie, z. 2).

⁸ Lutomirski był nadto od 1545 r. burgrabią zamku krakowskiego, a po objęciu tronu królewskiego w 1548 r. przez Zygmunta II Augusta piastował urząd podskarbiego nadwornego; H. Kowalska, *Lutomirski Jan*, PSB, 18, 1973, s. 139–141; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski et al., Kórnik 1992 (Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, t. 10), nr 783; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August, król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 101; A. Marchwińska, *Królewskie dwory*, s. 191; M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014, s. 27–28; N. Dambrauskaitė, *The Cuisine of Sigismund II Augustus. Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546*, „Rocznik Lituaniści”, 7, 2021, s. 96.

⁹ A. Boniecki, A. Reiski, *Herbarz polski*, t. 15, Warszawa 1912, s. 118.

¹⁰ Zdefraudować miał około jednej trzeciej pochodzących z wymiany dochodów skarbu królewskiego; szerzej zob. L. Kolankowski, *Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do roku 1548*, Lwów 1913, s. 287–299. A. Marchwińska (*Królewskie dwory*, s. 48) podaje w wątpliwość niektóre ustalenia L. Kolankowskiego i postuluje konieczność dalszych badań tych zagadnień. Wymiany monety świdnickiej dotyczy część archiwum zinwentaryzowanego w krakowskim mieszkaniu Jelitowskiego; ANK, AmKr, sygn. 147, s. 256–263.

Mimo tego 22 kwietnia 1548 r. Jelitowski objął urząd szafarza na dworze królowej Barbary Radziwiłłówny¹¹ i był nim do likwidacji dworu w lipcu 1551 r. Należał do dworzan płatnych, ze stałym uposażeniem. Prominentne stanowisko dworskie łączył z dochodami zyskiwanymi z monarszej łaski. W 1550 r. król nadał jemu i jego żonie Barbarze folwark we wsi Lednica opodal Wieliczki¹². Jelitowski był uczestnikiem orszaku, który odprowadził zmarłą królową do Wilna. Zmarł tam krótko po jej pogrzebie, 1 sierpnia 1551 r., najpewniej w młodym wieku¹³.

Pozostała po nim kolekcja książek, których listę tu publikujemy, liczyła szesnaście woluminów. Sześć wymienionych w wykazie dzieł to prace z zakresu dialektyki i retoryki, które wyszły spod piór tak wybitnych humanistów jak: Johannes Cæsarius, Albrecht von Eyb, Christoph Hegendorff oraz Erazm z Rotterdamu (sąsiedował z nimi słynny podręcznik dialektyki Piotra Hiszpana). Bliższa informacja o tych mistrzach i wydaniach ich wymienionych w źródle dzieł pomieszczona jest w części edycyjnej niniejszego artykułu. W tym miejscu zauważyć jednak trzeba, że były to naówczas chętnie wznawiane wydawnictwa. Z ustaleń Wacławy Szelińskiej wynika, że współoprawne w kolekcji Jelitowskiego dzieła Erazma *De epistolis conscribendis* oraz *De utraque verborum ac rerum copia*, służące m.in. nauce szkolnej, choć nie należały do najbardziej popularnych w stolicy Polski, to z pewnością jednak docierały do Krakowa¹⁴. Powodem była ich przydatność na różnych poziomach edukacji. Sztuka pisania listów, której doskonaleniu służyły wymienione w publikowanym źródle podręczniki Erazma i Hegendorffa, ćwiczona była m.in. na Akademii

¹¹ A. Sucheni-Grabowska (op. cit., s. 130) jest zdania, że wpływ na dobór dworzan królowej Barbary mieli podskarbi koronny Jan Spytek Tarnowski oraz kanclerz Samuel Maciejowski; *Urzednicy centralni i nadworni*, nr 209, 744. Według autorki, dwór ten zrekrutowano z małopolskich rodzin szlacheckich, często nawet bez senatorskich koligacji.

¹² A. Marchwińska, *Królewskie dwory*, s. 48–49, 191; eadem, *Rejestr dworu królowej Barbary (1548–1551)*, „Studia Źródłoznawcze”, 38, 2000, s. 90–91.

¹³ A. Januszek-Sieradzka, *Koszty uroczystości pogrzebowych królowej Barbary Radziwiłłówny*, „Roczniki Humanistyczne”, 58, 2010, 2, s. 38–39; eadem, *Królowa Barbara Radziwiłłówna w dworskim mikroświecie*, Lublin 2017, s. 186–187. Bliscy Jelitowskiemu Decjusz i Lutomirski zmarli w 1567 r.; F. Leśniak, op. cit., s. 71; H. Kowalska, *Lutomirski Jan*, s. 139. Pierwszy nie dożył pięćdziesiątego roku życia, drugi zaś zapewne nieco tylko go przekroczył.

¹⁴ ANK, AmKr, sygn. 147, s. 264; W. Szelińska, *Książka Erazma z Rotterdamu w środowisku krakowskim w XVI wieku*, Kraków 1990, s. 196, 199.

Krakowskiej w latach 1487–1563. Doceniano bowiem znaczenie epistolografii jako przejścia od gramatyki do dialektyki i logiki. *Modi epistolandi* znane były studentom i wykładowcom Akademii w znacznie szerszym wyborze niż mogłoby to wynikać z publikowanego tu spisu¹⁵. Nic nie wiemy o wykształceniu szafarza królowej Barbary¹⁶. Dlatego próbując określić jego horyzont intelektualny, zdani jesteśmy wyłącznie na omawiany spis książek. Ponieważ zostały one zinventaryzowane pośród innych rzeczy będących własnością Jelitowskiego, przyjąć można, że je czytał. Założenie, że będąc w posiadaniu tych tomów, nie robił z nich żadnego użytku byłoby bowiem bezpodstawnym wnioskowaniem z milczenia źródeł.

Zainteresowanie właściciela księgozbioru edukacją potwierdza też słynny list Marcina Lutra napisany w 1524 r. do rad miast niemieckich o potrzebie organizowania i utrzymywania szkół¹⁷. Wittenberczyk obecny jest też w przedstawianym księgozbiornie jako autor postylli. O ile nie zaskakują pośród książek Jelitowskiego dzieła Lutra¹⁸, to mniej oczywista jest obecność traktatu *Apologia verae doctrinae eorum qui vulgo appellantur waldenses vel picardi*, autorstwa Jana Augusty, jednego z przywódców Jednoty Braci Czeskich. Jednota wybrała drogę doktrynalnego porozumienia z luteranami na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XVI w., *Apologia* jest

¹⁵ Zob. L. Winniczuk, *Epistolografia. Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce w XV–XVI wieku*, Warszawa 1952 (Biblioteka Meandra, t. 19), s. 5–7, 20–73; T. Lancholc, *Ars epistolandi*, w: *Słownik literatury staropolskiej: średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temierusz, Wrocław 1998, s. 62–63.

¹⁶ Nie wymieniają go spisy immatrykulowanych w Krakowie i Lipsku; *Die Matrikel der Universität Leipzig*, Bd. 1: *Die Immatrikulationen von 1409–1559*, hrsg. von G. Erler, Leipzig 1895 (Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae, Hauptteil 2, Bd. 16); *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, współpr. R. Grzesik, Warszawa 2010. Przypomnieć jednak trzeba za M. Zdankiem (*Seminarium Rzeczypospolitej czy jaskinia zbójców? Wokół debaty o pożytkach edukacji uniwersyteckiej w Polsce XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 71, 2023, 1, s. 136) „intencjonalne pomijanie obowiązku immatrykulacji” przez synów szlacheckich.

¹⁷ Zob. m.in. F. V. N. Painter, *Luther on Education: Including a Historical Education*, Eugene (OR) 2001, s. 67; T. F. Lull, *Luther's Writings*, w: *The Cambridge Companion to Martin Luther*, ed. by D. K. McKim, Cambridge 2003, s. 55.

¹⁸ Łatwość dostępu do nich stwierdza m.in. N. Nowakowska, *King Sigismund of Poland and Martin Luther. The Reformation before Confessionalization*, Oxford 2018, s. 125, 161, 168.

zaś świadectwem takiego konsensusu zapisanego w 1535 r. w brackiej konfesji¹⁹. *Apologia*, jedyna łacińska edycja tego wyznania wiary, wydrukowana została w 1538 r. w Wittenberdze dzięki zapobiegliwości przywódców Jednoty oraz przychylności Lutra²⁰. *Apologia* wprowadza w arkana homiletyki zgodnie z jej biblijnym rozumieniem przez braci czeskich, w związku z nauką waldensów, która stała się częścią brackiej tradycji²¹. Nie można wykluczyć, że druk ten trafił do Jelitowskiego pod koniec jego życia, gdy pierwsi bracia – egzulanci osiedli w Koronie polskiej. Trzeba jednak pamiętać, że w pierwszej połowie stulecia nieznaną liczbą Czechów mieszkającą w Krakowie²². Dzieło Augusty to lokalnie najstarszy znany, ale niejedyny przykład obecności druków czeskich autorów spośród ksiąg luteranckich²³.

¹⁹ *Počet z víry a z učení i náboženství křesťanského*, Litomyšl: Alexandr Oujezdecký, 1536, k. A₂, Przedmłwa Starssijch Bratrzij Zakona Krystowa: Kterěž nepřátelee znenáwisti k gich pot[u]p[n?]ě Pikharty nazývájij. A mnozij z newědomie Waldě[n]skými gmenugij; Bibliografické databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury, <https://knihoveda.lib.cas.cz/Record/K01599> (24 I 2023). O konfesji tej zob. J. Smolík, *Bratr Jan Augusta*, Praha 1984, s. 28–32, 42–43 (współautorzy to Jan Roh i Waclaw Mitmáněk, tekst do druku przygotował Augusta). Szerzej o Jednocie owych czasów zob. W. Eberhard, *Bohemia, Moravia, and Austria*, w: *The Early Reformation in Europe*, ed. by A. Pettegree, Cambridge 1998, s. 31–32; M. Ptaszyński, *Between Marginalization and Orthodoxy. The Unitas Fratrum in Poland in the Sixteenth Century*, „Journal of Moravian History”, 14, 2014, 1, s. 21–22. Tam też omówienie wcześniejszej literatury.

²⁰ W latach 1532 i 1535 ukazały się dwie wersje wyznania wiary Jednoty w przekładzie na niemiecki. We wstępie do tych wydań Luter chwalił braci za to, że porzucili ludzkie spory nad Biblią i skoncentrowali się na poznawaniu zeń prawa Bożego. Przywołał też katolicki zwyczaj nazywania braci pikardami; C. Atwood, *Theology of the Czech Brethren from Hus to Comenius*, State College (PA) 2009, s. 258. Szerzej o ich staraniach oraz poselstwie do Lutra w 1538 r. zob. J. Smolík, op. cit., s. 53–59.

²¹ O *Apologii* jako wprowadzeniu do homiletyki brackiej szerzej D. S. Larangé, *Kazateľské umění jako literární odkaz Jednoty bratrské. Jan Augusta – Jan Blahoslav – Jan Amos Komenský*, w: *Unitas Fratrum 1457–2007. Jednota bratrská jako kulturní a duchovní fenomén*, wyd. M. Wernisch, „Studie a texty Evangelické teologické fakulty”, 15, 2009, s. 111–116.

²² W. Urban (*Sytuacja religijna w Krakowie*, w: idem, *Et hæc facienda, et illa non omittenda. Profesor Waclaw Urban w swych dziełach wybranych*, red. A. Kądziała, W. Kowalski, J. Muszyńska, Z. Pietrzyk, Warszawa 2012 (Opera necessaria), s. 4) zakłada, raczej intuicyjnie niż dowodnie źródłowo, że „wyznawali w zasadzie utrakwizm”.

²³ W. Kowalski, *Biblioteka krakowskiego luteranina lat 60. XVI wieku*, w: *Wędrowki po dziejach. Księga jubileuszowa Profesora Tadeusza Stegnera*, red. I. Janicka, A. Janicki, Gdańsk 2022, s. 59–75.

Jelitowski był jednak także właścicielem dzieła Jana Fabera, katolickiego przeciwnika Lutra²⁴.

Choć posiadanie tekstów teologów reprezentujących konfrontacyjne postawy wyznaniowe było w ówczesnej Koronie szerszym zjawiskiem²⁵, w Krakowie lat pięćdziesiątych XVI w. dowodów tego znajdujemy jeszcze niewiele. W latach 1550–1555 w księgach wójta Krakowa odnotowano czternaście inwentarzy ksiąg mieszczan, oprócz tu prezentowanego. Sześć z tych szesnastowiecznych inwentarzy liczy po kilkadziesiąt tomów; sporządzony w 1555 r. spis druków wdowy po doktorze Erazmie Lipnickim oraz po innym medyku, nieznanym z nazwiska Hilarym, wymienia ich ponad dwieście. Jak wynika z inwentarza mienia Lipnickiego, zestawionego w 1553 r., był on właścicielem m.in. *Canones reformationis* Franciszka Stankara oraz *Scopus biblicus* Wojciecha Nowopolczyka²⁶. Pozostałe rejestry są bliskie pod względem liczby druków tu publikowanemu. Dominuje w nich literatura religijna, w bibliotekach lekarzy i prawników górują zaś liczebnie dzieła fachowe; nierzadkie teksty autorów starożytnych i humanistów na czele z Erazmem dowodzą horyzontów renesansowych. Większość ksiąg jest w języku łacińskim, częste są druki niemieckie, rzadko odnotowywano język czeski czy polski²⁷.

Brak jest źródeł, które umożliwiłyby odpowiedź na pytanie: jak często w XVI w. szlachta gromadziła książki i jak bogate były to księgozbiory? Testament upowszechnił się w tej grupie społecznej

²⁴ ANK, AmKr, sygn. 147, s. 264.

²⁵ W. Kriegseisen, *Książka i biblioteka w kulturze ewangelików polskich XVII i XVIII w.*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, t. 13: *Kolekcje wyznaniowe*, red. B. Bienkowska, Warszawa 1992, s. 7.

²⁶ Wykaz ksiąg wdowy po Lipnickim z 1555 r. pomija te druki. ANK, AmKr, sygn. 150, s. 715, 716; sygn. 153, s. 743, 750–757; *Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum* Stankara (1552) omówił W. Urban, *Dwa szkice z dziejów reformacji*, Kielce 1991, s. 91–97. *Scopus Biblicus Veteris et Novi Testamenti* (1553) to krakowskie wykłady teologii biblijnej zredagowane przez Wojciecha Nowopolczyka, profesora lokalnej akademii; L. Hajdukiewicz, *Nowopolczyk Wojciech (ok. 1504–1559)*, PSB, 23, 1978, s. 377–379.

²⁷ Niektóre z tych inwentarzy, z lat 1546–1553, z bardzo skromnym komentarzem ich zawartości, znajdujemy w: *Materyały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, t. 2: *Biblioteki prywatne w XVI w.*, wyd. A. Benis, Kraków 1891, s. 5–35; ANK, AmKr, sygn. 145, s. 478–479; sygn. 149, s. 364, 419–423; sygn. 151, s. 120–124, 865; sygn. 153, s. 665–666, 681–684, 691–694, 750–757, 760. Na podstawie wyboru krakowskich rejestrów książek z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w. do podobnych wniosków doszła K. Małczyńska, *Z dziejów księgozbiorów mieszczzańskich w Polsce 1506–1572*, Wrocław 1991.

nie wcześniej niż w trzeciej dekadzie XVII stulecia. Obowiązujące w Koronie prawo ziemskie dopuszczało bowiem stosowanie tego dokumentu przy dziedziczeniu ruchomości w bardzo ograniczonym zakresie czy też nawet pozwalało obejść się bez takiego instrumentu prawnego²⁸. Stąd niewielka liczba szesnastowiecznych testamentów szlacheckich oraz towarzyszących im inwentarzy; co istotne, nie wymieniano w nich ksiązek²⁹. Niewiele więc znanych jest szlacheckich inwentarzy ksiąg ingrosowanych do akt urzędów miejskich, ksiąg ziemskich czy sylw. Bogata biblioteka Decjuszów, w której przeważały protestanckie dzieła teologiczne, za życia Josta Ludwika ojca, czyli do schyłku 1545 r., liczyła zapewne około sto tomów³⁰. Z 1547 r. pochodzi informacja o księgozbiorze we dworze Zbąskich w Kurowie. Rejestr ten, część prowadzonej od 1541 r. sylwy, świadczy o lekturach tekstów teologów katolickich, autorów antykatolickich i ewangelickich³¹. Książki prawnicze, kronikarskie, religijne, w tym ewangelickie, znajdujemy w księgozbiorze Kaspra Wieruskiego zanotowanym przed 1578 r. w nieznanym okolicznościach na kartach jednego z należących doń druków³². Z 1585 r. pochodzi rejestr stu piętnastu dzieł zabranych Mikołajowi Bronowskiemu, adwokatowi sądów podkomorskich w Krakowie. Był to wielotematyczny księgozbiór, z drukami autorów katolickich i protestanckich³³. Inwentaryzacja szlacheckich i magnackich księgozbiorów lepiej poświadczona jest dla XVII–XVIII w.³⁴ Tylko wyjątkowo możliwa jest rekonstrukcja

²⁸ Aspekty prawne dziedziczenia wnikliwie przeanalizował J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013, s. 19–38.

²⁹ Z badań M. Lubczyńskiego (*Szesnastowieczne testamenty szlachty krakowskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63, 2015, 4, s. 611–622) wynika, że w rozległym województwie krakowskim powstać mogło naówczas jedynie ok. 60 takich aktów ostatniej woli. Por. B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009, s. 182; E. Stelmaszczyk, *Księgozbiór Andrzeja Opalińskiego (1540–1593) – próba rekonstrukcji*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540–1593)*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 58, 89.

³⁰ W. Budka, *Biblioteka Decjuszów*, s. 113–114.

³¹ M. Chachaj, *Początki reformacji w Kurowie na Lubelszczyźnie. „Heretyckie” lektury i pierwsi zwolennicy protestantyzmu*, „Studia Historyczne”, 62, 2021, 2, s. 12–15.

³² W. Budka, *Księgozbiór Kaspra Wieruskiego*, „Przegląd Biblioteczny”, 4, 1930, 1, s. 54–57.

³³ Idem, *Biblioteka Mikołaja Bronowskiego*, „Przegląd Biblioteczny”, 4, 1930, 2, s. 209–215.

³⁴ M. Jarczykowa, *Radziwiłłowie birzańscy i nieświescy wobec ksiązek w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problematyki*, w: *Badania księgozbiorów*

szesnastowiecznego stanu posiadania na podstawie zachowanych do dziś ksiązek, na ogół rozproszonych po różnych bibliotekach³⁵. Mimo takiej skromnej liczebnie podstawy źródłowej nie ulega wątpliwości, że wśród wykształconej elity połowy XVI stulecia w dobrym tonie było korzystanie z ówczesnej szerokiej oferty wydawniczej i księgarskiej³⁶, a publikowany tu spis należy do najstarszych obecnie znanych. Choć nieliczny, księgozbiór ten przybliży wybory czytelnicze szlachcica, dla którego lektura ksiąg bywała zapewne okazją do intelektualnej refleksji, kierowała jego uwagę ponad codzienne obowiązki.

Nie tylko na podstawie ksiąg będących własnością Jelitowskiego dopuścić można jego zainteresowanie literaturą różnowierczą i dysputami o wierze³⁷. Bliski mu, wspomniany już podskarbi Jan Lutomirski

Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji, Olsztyn 6–7 października 1994 r., Warszawa 1995, s. 15–34; U. Kicińska, *Sources for Research into the Living Standards of the Magnates and Nobility in the 17th and 18th Centuries in Foreign Archives. Research Perspectives*, w: *The World of Things. Considerations on the Standard of Living and the Meaning of Movable Property in [the] Polish-Lithuanian Commonwealth*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, Kraków 2022, s. 173–174, 176.

- ³⁵ E. Bylinowa, *Renesansowy księgozbiór rodziny Strzemboszów*, w: *Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI–XVII w.*, Warszawa 2004 (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, t. 30), s. 17–87; B. Iwańska-Cieślik, *Książki z księgozbioru rodziny Strzemboszów i Andrzeja Lisieckiego w zbiorach biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku. W uzupełnieniu pracy „Kolekcje historyczne, księgozbiory szlacheckie XVI–XVII wieku”, „Studia Włocławskie” 2006, 9, s. 469–476; M. Czapnik, *Księgozbiór Krzysztoporskich. Z dziejów renesansowych bibliotek szlacheckich*, w: *Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI–XVII wieku*, t. 2, Warszawa 2009 (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, t. 32), s. 15–152; K. Opalińska, *Szlachta różnowiercza i pozostałości po ich księgozbiorach w zbiorach BUW (XVI w.)*, w: *ibidem*, s. 153–278; E. Stelmaszczyk, *op. cit.*, s. 57–103. W swym testamencie nie wspomina o księgozbiorze, który mógł liczyć ok. 700 tomów, a którego wartość wyceniono w 1592 r. na 1500 zł; M. Zwierzykowski, *Andrzej z Bnina Opaliński herbu Łódzia (1540–1593). Marszałek wielki koronny i starosta generalny Wielkopolski*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata*, s. 34–35.*
- ³⁶ A. Sitkowska, *Książki „zalecane” przez Andrzeja Trzecieckiego*, w: *Zalecenia i przestrógi lekturowe (XVI–XX wiek)*, red. M. Jarczykowa, A. Bajor, Katowice 2012, s. 9–17; E. Stelmaszczyk, *op. cit.*, s. 91–92; M. Wolski, *Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. Przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza*, w: *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych*, t. 2, red. W. Bukowski, T. Jurek, Kraków 2013, s. 1225–1235.
- ³⁷ Por. H. Barycz, *U narodzin ruchu reformacyjnego w Małopolsce*, w: *idem*, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*, Warszawa 1971, s. 226; W. Urban, *Sytuacja religijna w Krakowie*, s. 1–9. Warto przytoczyć ocenę tego autora, raczej intuicyjną

był zwolennikiem reformacji. Zaprzyjaźniony z Andrzejem Fryczem Modrzewskim, zasłynął jako protektor ewangelickiej szlachty oraz Wawrzyńca Dyskordii i Jana Seklucjana, który dostarczał luterzańskie druki z Królewca do Krakowa po 1543 r.³⁸ Zainteresowań poglądami ewangelickich teologów nie ukrywał Jost Ludwik Decjusz ojciec, a jego syn, który wystąpił o sporządzenie inwentarza, otwarcie opowiedział się za reformacją³⁹. Natomiast rajca Mikołaj Koźła, w którego domu, na poddaszu, przechowywano rzeczy po zmarłym, zidentyfikowany został jako katolik⁴⁰.

Skromną tę kolekcję można więc traktować jako świadectwo sympatii ewangelickich; może ona jednak również dowodzić potrzeby rozwijania indywidualnej pobożności i otwartości na różne sądy o wierze. Częściej dokumentowane w kolejnych dekadach XVI stulecia „wielokonfesyjne” księgozbiory krakowskie pokazują drogi wiodące do katolicyzmu chrystocentrycznego, którego zwolennicy nie afiszują się z kultem świętych, a co więcej, domagają się komunii *sub utraque specie*⁴¹.

Publikowane tu źródło jest kolejnym dowodem, iż w piątej dekadzie XVI stulecia kontrreformacyjne edykty Zygmunta Starego były martwą literą prawa; co najwyżej próbowano robić z nich użytek przeciw czytelnikom „heretyckiej” literatury wywodzącym się z niższych warstw społecznych, pozbawionym wpływowych protektorów⁴².

niż płynącą bezpośrednio ze źródeł, iż „u schyłku panowania Zygmunta I przynajmniej 20% mieszczan krakowskich [– –] podlegało nowinkom religijnym”, ibidem, s. 9.

³⁸ H. Kowalska, *Lutomirski Jan*, s. 139–141; W. Urban, *Sytuacja religijna w Krakowie*, s. 7; M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018, s. 562.

³⁹ W. Budka, *Biblioteka Decjuszów*, s. 114–115; W. Pociecha, op. cit., s. 45–46.

⁴⁰ Z. Noga, op. cit., s. 317.

⁴¹ W. Kowalski, *Eschatologiczne poglądy mieszkańców Krakowa doby reformacji*, „Nasza Przeszość”, 109, 2008, s. 5–34.

⁴² Instruktywny jest tu przypadek przedstawiony przez H. Barycza (*Proces Konrada Krupki Przeclańskiego o wiarę w r. 1551*, „Reformacja w Polsce”, 9–10, 1937–1939, 33–40, s. 422–434). Szerzej o tych edyktach królewskich zob. J. Brzozowski, *Otwartość religijna a interes państwa. Zygmunt I wobec wyznań i religii w latach 1506–1548*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 670–677; P. Kras, *Od represji do kompromisu. Edykty antyprotestanckie Zygmunta I i Zygmunta II Augusta*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI wieku*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2016, s. 353–378.

Przypomnieć należy, że głosy o tolerowaniu w otoczeniu Zygmunta Augusta jawnych ewangelików dochodziły z Rzymu już w 1539 r.⁴³

Podstawą wydania jest wspomniana kopia ingrosowana do księgi wójtowskiej Krakowa⁴⁴, zaś oryginał tego rejestru mienia jest nieznan. Wpis sporządzono czytelną italiką z niewielkimi wpływami postgotyckimi⁴⁵ na stronie verso jednej z kart wspomnianej księgi. Z nieznanych powodów inwentarz ten pominął Artur Benis⁴⁶.

Tekst źródła opracowano według stosownej instrukcji wydawniczej⁴⁷. Wbrew jej zaleceniom ujednolicono pisownię „Jelitovvski” oraz „Jelithowski”, sprowadzając ją do formy „Jelitowski”. Utrzymano natomiast graficę oryginału, oddając w edycji ligatury w miejscach, w których występują w podstawie wydania. Nieliczne obcięcia końcówek deklinacyjnych rozwiązano, nie zaznaczając tego, tak jak „it.” rozpoczynającego każdy wers, które rozwinięto do „item”.

O nieskrępowanej dystrybucji znacznej liczby ewangelickich druków na sejmie w Piotrkowie w 1550 r. wspomina W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 454. Szerszy kontekst ogłaszania i odbioru tych edyktów ukazał M. Ptaszyński, *Czy reformacja w Polsce była luterkańska? O polemikach antyluterkańskich w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, *OiRwP*, 63, 2019, s. 5–62.

⁴³ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 448.

⁴⁴ Zob. przyp. 4.

⁴⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 94–95, 195.

⁴⁶ *Materyały do historii drukarstwa i księgarstwa*, s. 24–28.

⁴⁷ A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 1, 1957, s. 155–181, <http://mikmach.hg.pl/zrodla2/wolff.html> (1 X 2023).

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum miasta Krakowa, Advocatitalia, sygn. 147

s. 255

Inventarius rerum domini olim Laurentii Jelitowski

Actum feria tertia ante festum S. Hedvigis [13 X] anno Domini 1551

Ad instigationem generosi ac nobilis domini Josti Decii res post mortem olim domini Laurentii Jelitowski, SMR dispensatoris, in testudine domus acialis lapideæ, in circulo Cracoviense, spectabilis Nicolai Koslia, consulis Cracoviensis, sunt in præsentia Stanislai Lukawski¹, famuli supradicti generosi olim domini Laurentii Jelitowski, sunt officiose conscriptæ et inventæ.

s. 264

Item in simplici mediocri scrinio

Imprimis Bibliorum liber latinus novus²

item Liber Bibliorum alter antiquus

item Margaritha poetica³

item Joannis Fabri, Viennensis episcopi opera⁴

¹ Bliżej nieznaną służący Wawrzyńca Jelitowskiego. Być może ten sam (herbu Nieczuja), który w 1583 r. był współwłaścicielem Łukawy w Sandomierskiem; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 16, Warszawa 1913, s. 103.

² Nie wiadomo, o jakiej edycji tu mowa wobec znacznej liczby szesnastowiecznych wydań Biblii, tak katolickich, jak protestanckich. W skali problemu orientuje m.in. J. M. Lenhart, *Protestant Latin Bibles of the Reformation from 1520–1570. A Bibliographical Account*, „The Catholic Biblical Quarterly”, 8, 1946, 4, s. 416–432; J. Eskhult, *Latin Bible Translations in the Protestant Reformation. Historical Contexts, Philological Justification, and the Impact of Classical Rhetoric on the Conception of Translation Methods*, w: *Shaping the Bible in the Reformation. Books, Scholars and Their Readers in the Sixteenth Century*, ed. by B. Gordon, M. McLean (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 20) Leiden 2012, s. 167–185; B. Gordon, E. Cameron, *Latin Bibles in the Early Modern Period*, w: *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 3: *From 1450 to 1750*, Cambridge 2016, s. 187–216.

³ Albrecht von Eyb, *Margarita poetica*, [Nürnberg]: Johann Sensenschmidt, 1472; The Universal Short Title Catalogue, <https://www.ustc.ac.uk/> (dalej: USTC), 744667 oraz, do 1503 r., kolejnych piętnaście edycji tego podręcznika dialektyki i retoryki. Autor (1420–1475) był humanistą, doktorem obojga praw, od 1462 r. archidiakonem w Würzburgu; H. Grimm, *Eyb Albrecht von*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 4, Berlin 1959, s. 705–706, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118644378.html#ndbcontent> (26 IX 2022).

⁴ Zapewne *Operum reverendissimi in Christo patris ac domini D. Joannis Fabri, episcopi Viennensis*, pars prima, [Leipzig: excudebat Nikolaus Wolrab, Mainz, für

- item *Cathalogus sanctorum Germanicus*⁵
 item *Martini Luteri Enarationes Evangeliorum*⁶
 item *Liber chronicorum ex Ungarico in Germanicum translatus*⁷
 item *liber cui extat titulus Apologia veræ doctrinæ eorum qui vulgo appellantur Waldenses*⁸
 item *liber D[esiderii] Erasmi Rotherodami de conscribendis epistolis continens quoque eiusdem copiam verborum et rerum*⁹

Ivo Schöffer], 1540 [1538], USTC 679372. Johann Fabri (Faber) (1478–1541) to katolicki teolog, przeciwnik Lutra i anabaptystów, kapelan Ferdynanda, króla Rzymian i od 1530 r. biskup Wiednia; M. U. Edwards Jr., *Printing, Propaganda, and Martin Luther*, Berkeley 1994, s. 77, 155–156, <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft3q2nb278/> (1 X 2023); J. P. Donnelly, *Fabri Johann*, w: *Oxford Encyclopedia of the Reformation*, vol. 2, ed. by H. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, s. 87–88.

⁵ Opisu tego nie można łączyć z konkretnym tytułem wobec znacznej liczby żywotów świętych ogłaszanych po łacinie i po niemiecku na przełomie XV i XVI w., w czym orientuje D. J. Collins, *Reforming Saints: Saints' Lives and Their Authors in Germany, 1470–1530*, Oxford 2007.

⁶ *Enarrationes epistolarum et evangeliorum, quas postillas vocant D. Martini Luteri Wittenbergensis*, [Strasbourg: Johann Prüß, 1521], a nadto w tym samym roku: [Strasbourg: Ulrich Morhart], Wittenberg: Johann Rhau-Grunenberg, Paris: Michel Lesclencher, Basel: Adam Petri; USTC 184176, 649989, 650067, 650068, 650076, 650071 oraz 650072. USTC wylicza też edycje z kolejnych lat. Zob. też J. M. Frymire, *The Primacy of the Postils. Catholics, Protestants, and the Dissemination of Ideas in Early Modern Germany*, Leiden–Boston 2010 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, vol. 147), s. 538.

⁷ Zapewne mowa tu o *Cronica abconterfayung und entwerffung der Türckey mit yrem begryff, inhalt, provintzen, voelckern, ankunfft, kryegen, sigen, nyderlagen, glauben, religion, gesetzen, sitten, regiment, pollicey, reütterey, fromkeit und boßheit*, [Augsburg: Heinrich von Augsburg Steiner], 1530; USTC 625729. Autorem tego popularnego, często wznawianego dzieła, spisanego w 1481 r., jest Jerzy z Węgier (1422–1502); H. Stein, *Georgius de Hungaria*, w: *Encyclopaedia of Islam*, vol. 3, ed. by K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, E. Rowson, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_27409 (29 IX 2022).

⁸ Jan Augusta, *Apologia veræ doctrinæ eorum qui vulgo appellantur waldenses vel picardi. Retinuerunt enim Joannis Hussitæ doctrinam, cum scripturis sanctis consencientem* [– –] Anno 1538, [Wittenberg: Georg Rhau, 1538]; USTC 612491. Jan Augusta (1500–1572) był od 1532 r. biskupem Jednoty Braci Czeskich i zwolennikiem porozumienia z Lutrem; J. B. Lášek, *Augusta Jan*, w: *Oxford Encyclopedia of the Reformation*, vol. 1, ed. by H. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, s. 97–98.

⁹ Desiderius Erasmus, *Libellus de conscribendis epistolis* [– –], [Cambridge]: John Siberch, 1521, jak wynika z opisu współoprawne z tegoż *De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo*, Paris, [Jean Barbier] [et] Jean Petit, [1512]. Są to

- item *Dialectica Petri Hispani*¹⁰
 item *Libellus proverbiorum antiquus*¹¹
 item *Libellus Martini Luteri de constituendis scholis*¹²
 item *Dialectica Joannis Cæsarii per tractatus*¹³

najwcześniejsze edycje znane USTC (501641, 183204), gdzie wyliczono również liczne późniejsze wydania obu tych dzieł w różnych miastach Europy. Zob. E. Rummel, *Erasmus' Manual of Letter-Writing. Tradition and Innovation*, „Renaissance and Reformation”, 3, 1989, s. 299–312. Na ograniczoną przydatność tego traktatu renesansowej retoryki w praktyce szkolnej zwróciła uwagę J. Rice Henderson, *Humanism and the Humanities. Erasmus's Opus de conscribendis epistolis in Sixteenth-Century Schools*, w: *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, ed. by C. Poster, L. C. Mitchell, Columbia (SC) 2007 (Studies in Rhetoric/Communication), s. 148.

¹⁰ *Summule logicales magistri Petri Hispani*. Atrybucja tego podręcznika dialektyki pozostaje dyskusyjna. Jedną z wersji zakłada, że autor to Piotr Hiszpan, papież od 1276 r. jako Jan XXI, a tego zdania są m.in. autorzy USTC (m.in. 200842) oraz S. A. Bogaczewicz, A. Rogalski, *Jan XXI*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus et al., Lublin 1997, kol. 831–833. Inna tradycja badawcza łączy autora wskazanę kolekcji z zakonem kaznodziejskim, o czym m.in. J. Spruyt, *Peter of Spain*, w: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2019 Edition)*, ed. by E. N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/peter-spain> (2 X 2022). Tam też szerszy przegląd stosownych opinii. Wątpliwości te nie zmieniają faktu, że omawiany traktat był bardzo popularny w Europie, w tym w Akademii Krakowskiej, o czym świadczy m.in. trzydzieści osiem edycji do 1505 r. znanych USTC. Pierwsze drukowane wydanie zawdzięczamy zapewne typografii w Aalst (1474), a w 1504 (lub 1503) r. *Summule* opublikowano po raz pierwszy w Krakowie; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 13, Kraków 1912, s. 206.

¹¹ Polydorus Vergilius, *Proverbiorum libellus*, Venezia: Christophorus de Pensis, 1498 to zbiór przysłów zaczerpniętych ze źródeł antycznych. Polidoro Virgili z Urbino był humanistą, duchownym i dyplomatą w służbie papieskiej; R. Ruggeri, *Polidoro Virgili: un umanista europeo*, Bergamo 2000; idem, *Polidoro Virgili, Erasmo e la Respublica litteraria*, w: *Erasmus and the Renaissance Republic of Letters. Proceedings of a Conference to Mark the Centenary of the Publication of the First Volume of Erasmi Epistolae by P. S. Allen, Corpus Christi College, Oxford, 5–7 September 2006*, ed. by S. Ryle, Turnhout 2014, s. 189–201.

¹² *De constituendis scholis Martini Lutheri liber donatus Latinitate*, Haganoæ: Iohannes Secerius, 1525; ze wstępem Filipa Melanchtona, oraz liczne późniejsze edycje, m.in. z 1528 r.; <https://www.worldcat.org/title/1180243712> (1 X 2022).

¹³ Zapewne *Dialectica Joannis Cæsarii, novissime iam ab ipso autore diligenter recognita, capitibus distincta, locupletior quàm antea aliquoties reddita, in decem tractatus digesta*, Leipzig: Nickel Schmidt, 1537 (USTC 635797) lub w tym samym roku w Kolonii (USTC 635796). USTC wylicza nadto dziewięć innych edycji ogłoszonych przed 1550 r., jednak nie wszystkie ich tytuły sformułowane są w sposób

- item Christophori Aeugendorphini de conscribendis epistolis¹⁴
 item Martini Luteri liber Germanicus continens in se cautum spiri-
 rituale¹⁵
 item D[esiderii] Erasmi liber familiarum colloquiorum¹⁶

korespondujący z opisem druku zawartym w źródle. Johannes Cæsarius (1468–1550), niemiecki humanista pozostający w bliskich kontaktach m.in. z Reuchlinem, Melanchtonem i Bullingerem, doktor medycyny; H. Grimm, *Caesarius Johannes*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 3, Berlin 1957, s. 90–91, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100065562.html#ndbcontent> (7 X 2022).

- ¹⁴ Christoph Hegendorph, *Methodus conscribendi epistolas, antehac non aedita*, Hagenu: Johann Setzer, 1526 (USTC 675852) lub jedno z późniejszych licznych wydań tego podręcznika retoryki epistolarnej. Znane są m.in. jego krakowskie edycje zatytułowane *Compendiaria conscribendarum epistolarum*, tłoczony u Hieronima Wietora (1533 i 1537); K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 7, Kraków 1901, s. 74–75. Christoph Hegendorff (Hegendorfer; 1500–1540) to humanista, ewangelicki teolog i pedagog, wielbiciel Erazma. O autorze zob. H. Grimm, *Hegendorff Christoph*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 8, Berlin 1969, s. 227–228, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124359752.html#ndbcontent> (1 X 2023); J. Rice Henderson, op. cit., s. 152–156; B. Gaj, *Wychowanie do wspólnoty w szkołach luteranckich XVI w. Idea gimnazjum*, w: *Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, t. 8), s. 273–274.
- ¹⁵ Tak określony tytuł nie pozwala jednoznacznie dociec druku. Być może jednak mowa tu o *Rathschlag durch D. Martinum Luther gemacht ob das wort Gottes mit dem schwert moege verfochten werden oder nit* [Würzburg: Melchior Bopp], 1546; USTC 689818.
- ¹⁶ Desiderius Erasmus, *Colloquia aliquot Erasmi Roterodami. Magis familiaria, magisque iuventuti utilia, ex corpore colloquiorum ipsius selecta [– –]*, Köln: Eucharius Cervicornus, 1536 lub jedno z późniejszych wydań; USTC 623101. Dialogi o charakterze dydaktycznym, wielce naówczas popularne m.in. jako szkolna lektura; J. M. Neumann, *Colloquia familiaria hodierna. Erasmus etiam nunc Latine docet*, „The Classical Journal”, 102, 2007, 3, s. 269–278. W latach czterdziestych XVI stulecia *Colloquia* można było bez trudu nabyć w Krakowie; W. Szelińska, op. cit., s. 199–200, 205.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum miasta Krakowa, Advocatialis, sygn. 145, 147, 149–151, 153
- Bibliografické databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury, <https://knihoveda.lib.cas.cz/>
- Materyaly do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, t. 2: *Biblioteki prywatne w 16 w.*, wyd. A. Benis, Kraków 1891
- Die Matrikel der Universität Leipzig*, Bd. 1: *Die Immartikulationen von 1409–1559*, hrsg. von G. Erler, Leipzig 1895 (Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae, Hauptteil 2, Bd. 16)
- Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, współpr. R. Grzesik, Warszawa 2010
- The Universal Short Title Catalogue (USTC), <https://www.ustc.ac.uk/>

Opracowania

- Atwood C., *Theology of the Czech Brethren from Hus to Comenius*, State College (PA) 2009
- Barycz H., *Proces Konrada Krupki Przecławskiego o wiarę w r. 1551*, „Reformacja w Polsce”, 9–10, 1937–1939, 33–40, s. 422–434
- Barycz H., *U narodzin ruchu reformacyjnego w Małopolsce*, w: idem, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*, Warszawa 1971, s. 219–242
- Bogaczewicz S. A., Rogalski A., *Jan XXI*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus et al., Lublin 1997, kol. 831–833
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 8, Warszawa 1905
- Boniecki A., Reiski A., *Herbarz polski*, t. 15, Warszawa 1912
- Brzozowski J., *Otwartość religijna a interes państwa. Zygmunt I wobec wyznań i religii w latach 1506–1548*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 657–684
- Budka W., *Biblioteka Decjuszów*, „Silva Rerum”, 4, 1928, s. 110–128
- Budka W., *Biblioteka Mikołaja Bronowskiego*, „Przegląd Biblioteczny”, 4, 1930, 2, s. 209–215
- Budka W., *Księgozbiór Kaspra Wieruskiego*, „Przegląd Biblioteczny”, 4, 1930, 1, s. 54–57
- Bylinowa E., *Renesansowy księgozbiór rodziny Strzemboszów*, w: *Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI–XVII w.*, Warszawa 2004 (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, t. 30), s. 17–87
- Chachaj M., *Początki reformacji w Kurowie na Lubelszczyźnie. „Heretyckie” lektury i pierwsi zwolennicy protestantyzmu*, „Studia Historyczne”, 62, 2021, 2, s. 5–18

- Collins D. J., *Reforming Saints: Saints' Lives and Their Authors in Germany, 1470–1530*, Oxford 2007
- Czapnik M., *Księgozbiór Krzysztoporskich. Z dziejów renesansowych bibliotek szlacheckich*, w: *Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI–XVII wieku*, t. 2, Warszawa 2009 (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, t. 32), s. 15–152
- Dambrauskaitė N., *The Cuisine of Sigismund II Augustus. Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546*, „Rocznik Lituanistyczny”, 7, 2021, s. 93–115
- Donnelly J. P., *Fabri Johann*, w: *Oxford Encyclopedia of the Reformation*, vol. 2, ed. by H. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, s. 87–88
- Eberhard W., *Bohemia, Moravia, and Austria*, w: *The Early Reformation in Europe*, ed. by A. Pettegree, Cambridge 1998, s. 23–48
- Edwards M. U. Jr., *Printing, Propaganda, and Martin Luther*, Berkeley 1994
- Eskhult J., *Latin Bible Translations in the Protestant Reformation. Historical Contexts, Philological Justification, and the Impact of Classical Rhetoric on the Conception of Translation Methods*, w: *Shaping the Bible in the Reformation. Books, Scholars and Their Readers in the Sixteenth Century*, ed. by B. Gordon, M. McLean, Leiden 2012 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 20) s. 167–185
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 7, 13, Kraków 1901, 1912
- Ferenc M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014
- Frymire J. M., *The Primacy of the Postils. Catholics, Protestants, and the Dissemination of Ideas in Early Modern Germany*, Leiden–Boston 2010 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, vol. 147)
- Gaj B., *Wychowanie do wspólnoty w szkołach luteranckich XVI w. Idea gimnazjum*, w: *Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, t. 8), s. 260–296
- Gordon B., Cameron E., *Latin Bibles in the Early Modern Period*, w: *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 3: *From 1450 to 1750*, Cambridge 2016, s. 187–216
- Grimm H., *Caesarius Johannes*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 3, Berlin 1957, s. 90–91, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100065562.html#ndbcontent> (7 X 2022)
- Grimm H., *Eyb Albrecht von*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 4, Berlin 1959, s. 705–706, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118644378.html#ndbcontent> (26 IX 2022)
- Grimm H., *Hegendorff Christoph*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 8, Berlin 1969, s. 227–228, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124359752.html#ndbcontent> (1 X 2023)
- Hajdukiewicz L., *Nowopolczyk Wojciech (ok. 1504–1559)*, PSB, 23, 1978, s. 377–379

- Iwańska-Cieślak B., *Książki z księgozbioru rodziny Strzemboszków i Andrzeja Lisieckiego w zbiorach biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku. W uzupełnieniu pracy „Kolekcje historyczne, księgozbiory szlacheckie XVI–XVII wieku”, „Studia Włocławskie” 2006, 9, s. 469–476*
- Januszek-Sieradzka A., *Koszty uroczystości pogrzebowych królowej Barbary Radziwiłłówny, „Roczniki Humanistyczne”, 58, 2010, 2, s. 29–55*
- Jarczykowa M., *Radziwiłłowie birzańscy i nieświescy wobec ksiązek w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problematyki, w: Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji, Olsztyn 6–7 października 1994 r., Warszawa 1995, s. 15–34*
- Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, t. 2: Kraków, rękopisy nr 1–3568, [red. S. Krzyżanowski], Kraków 1915*
- Kicińska U., Penkała-Jastrzębska A., *Sources for Research into the Living Standards of the Magnates and Nobility in the 17th and 18th Centuries in Foreign Archives. Research Perspectives, w: The World of Things. Considerations on the Standard of Living and the Meaning of Movable Property in [the] Polish-Lithuanian Commonwealth, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, Kraków 2022, s. 161–178*
- Kolankowski L., *Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do roku 1548, Lwów 1913*
- Komorowski W., Follprecht K., *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej), cz. 2, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 3, 1997, s. 35–53; cz. 6, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 7, 2001, s. 11–25*
- Kowalska H., *Lutomirski Jan, PSB, 18, 1973, s. 139–141*
- Kowalska H., *Reformacja w Krakowie, w: Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu, red. T. Ulewicz, Wrocław–Kraków–Warszawa 1991, s. 247–261*
- Kowalski W., *Biblioteka krakowskiego luteranina lat 60. XVI wieku, w: Wędrówki po dziejach. Księga jubileuszowa Profesora Tadeusza Stegnera, red. I. Janicka, A. Janicki, Gdańsk 2022, s. 59–75*
- Kowalski W., *Eschatologiczne poglądy mieszkańców Krakowa doby reformacji, „Nasza Przeszłość”, 109, 2008, s. 5–34*
- Kras P., *Od represji do kompromisu. Edykty antyprotestanckie Zygmunta I i Zygmunta II Augusta, w: Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI wieku, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2016, s. 353–377*
- Kriegseisen W., *Książka i biblioteka w kulturze ewangelików polskich w XVII i XVIII w., w: Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi, t. 13: Kolekcje wyznaniowe, red. B. Bieńkowska, Warszawa 1992, s. 5–40*
- Kriegseisen W., *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska), Warszawa 2010*

- Lancholc T., *Ars epistolandi*, w: *Słownik literatury staropolskiej: średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temierusz, Wrocław 1998, s. 62–63
- Larangé D. S., *Kazateľské umění jako literární odkaz Jednoty bratrské. Jan Augusta – Jan Blahoslav – Jan Amos Komenský*, w: *Unitas Fratrum 1457–2007. Jednota bratrská jako kulturní a duchovní fenomén*, wyd. M. Wernisch, „Studie a texty Evangelické teologické fakulty”, 15, 2009, s. 109–121
- Lášek J. B., *Augusta Jan*, w: *Oxford Encyclopedia of the Reformation*, vol. 1, ed. by H. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, s. 97–98
- Lenhart J. M., *Protestant Latin Bibles of the Reformation from 1520–1570. A Bibliographical Account*, „The Catholic Biblical Quarterly”, 8, 1946, 4, s. 416–432
- Leśniak F., *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku. Gospodarze zamku wawelskiego i majątku wielkorządowego*, Kraków 1996 (Biblioteka Wawelska, t. 10)
- Lubczyński M., *Szesnastowieczne testamenty szlachty krakowskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63, 2015, 4, s. 611–622
- Lull T. F., *Luther's Writings*, w: *The Cambridge Companion to Martin Luther*, ed. by D. K. McKim, Cambridge 2003, s. 39–60
- Maleczyńska K., *Z dziejów księgozbiorów mieszczańskich w Polsce 1506–1572*, Wrocław 1991
- Marchwińska A., *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe*, Toruń 2008
- Marchwińska A., *Rejestr dworu królowej Barbary (1548–1551)*, „Studia Źródłoznawcze”, 38, 2000, s. 81–102
- Neumann J. M., *Colloquia familiaria hodierna. Erasmus etiam nunc Latine docet*, „The Classical Journal”, 102, 2007, 3, s. 269–278
- Noga Z., *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003
- Nowakowska N., *King Sigismund of Poland and Martin Luther. The Reformation before Confessionalization*, Oxford 2018
- Opalińska K., *Szlachta różnowiercza i pozostałości po ich księgozbiorach w zbiorach BUW (XVI w.)*, w: *Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI–XVII wieku*, t. 2, Warszawa 2009, s. 153–278
- Painter F. V. N., *Luther on Education: Including a Historical Education*, Eugene (OR) 2001
- Pielas J., *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013
- Pociecha W., *Decyzje Jost Ludwik*, PSB, 5, 1939–1946, s. 45–46
- Popiołek B., *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009
- Ptaszyński M., *Between Marginalization and Orthodoxy. The Unitas Fratrum in Poland in the Sixteenth Century*, „Journal of Moravian History”, 14, 2014, 1, s. 1–29

- Ptaszyński M., *Czy reformacja w Polsce była luterkańska? O polemikach antyluterkańskich w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, *OiRwP*, 63, 2019, s. 5–62
- Ptaszyński M., *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018
- Radomski M. T., *Urząd krakowskiego wójta sądowego i jego rola w uwierzytelnianiu i przechowywaniu testamentów i inwentarzy pośmiertnych u schyłku średniowiecza*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 61, 2013, 2, s. 263–268
- Rice Henderson J., *Humanism and the Humanities. Erasmus's Opus de conscribendis epistolis in Sixteenth-Century Schools*, w: *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, ed. by C. Poster, L. C. Mitchell, Columbia (SC) 2007 (Studies in Rhetoric/Communication), s. 141–177
- Ruggeri R., *Polidoro Virgili, Erasmo e la Repubblica litteraria*, w: *Erasmus and the Renaissance Republic of Letters. Proceedings of a Conference to Mark the Centenary of the Publication of the First Volume of Erasmi Epistolae by P. S. Allen, Corpus Christi College, Oxford, 5–7 September 2006*, ed. by S. Ryle, Turnhout 2014, s. 189–201
- Ruggeri R., *Polidoro Virgili: un umanista europeo*, Bergamo 2000
- Rummel E., *Erasmus' Manual of Letter-Writing. Tradition and Innovation*, „*Renaissance and Reformation*”, 3, 1989, s. 299–312
- Sitkowa A., *Książki „zalecane” przez Andrzeja Trzecieckiego*, w: *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI–XX wiek)*, red. M. Jarczykowska, A. Bajor, Katowice 2012, s. 9–17
- Słowiński J., *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992
- Smolík J., *Bratr Jan Augusta*, Praha 1984
- Spruyt J., *Peter of Spain*, w: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2019 Edition)*, ed. by E. N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/peter-spain> (2 X 2022)
- Stein H., *Georgius de Hungaria*, w: *Encyclopaedia of Islam*, vol. 3, ed. by K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, E. Rowson, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_27409 (29 IX 2022)
- Stelmaszczyk E., *Księgozbiór Andrzeja Opalińskiego (1540–1593) – próba rekonstrukcji*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540–1593)*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 57–103
- Sucheni-Grabowska A., *Zygmunt August, król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996
- Szelińska W., *Książka Erazma z Rotterdamu w środowisku krakowskim w XVI wieku*, Kraków 1990
- Urban W., *Dwa szkice z dziejów reformacji*, Kielce 1991

- Urban W., *Sytuacja religijna w Krakowie*, w: idem, *Et hæc facienda, et illa non omittenda. Profesor Wacław Urban w swych dziełach wybranych*, red. A. Kądziała, W. Kowalski, J. Muszyńska, Z. Pietrzyk, Warszawa 2012 (Opera necessaria), s. 1–9
- Uruski S., Kosiński A. A., Włodarski A., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 6, Warszawa 1909
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski et al., Kórnik 1992 (Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, t. 10)
- Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław 1987 (Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, t. 1, Wielkopolska, Województwo poznańskie i kaliskie, z. 2)
- Winniczuk L., *Epistolografia. Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce w XV–XVI wieku*, Warszawa 1952 (Biblioteka Meandra, t. 19)
- Wolff A., *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 1, 1957, s. 155–181
- Wolski M., *Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. Przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza*, w: *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych*, t. 2, red. W. Bukowski, T. Jurek, Kraków 2013, s. 1225–1235
- Zwierzykowski M., *Andrzej z Bnina Opaliński herbu Łodzia (1540–1593). Marszałek wielki koronny i starosta generalny Wielkopolski*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540–1593)*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 17–55

Queen Barbara Radziwiłł's Courtier Wawrzyniec Jelitowski and His Books

The article discusses a list of sixteen books making a part of the post-mortem inventory of Wawrzyniec Jelitowski's belongings. This list is one of the oldest registers known that shed light on the books in possession of the Polish nobility. Jelitowski was Dispenser at Queen Barbara Radziwiłł's court and died a few weeks after the queen, on 1 August 1551. The inventory was made and inserted into the records of Cracow Justice at the request of Jost Ludwik Decjusz the Younger, an influential personality of Cracow's elite of the day, whose pro-Reformation sympathies were widely known. Treasurer of the King's Court, Jan Lutomirski, who patronised Jelitowski's career, also openly declared his support for the Reformation. This sparse sixteen-book collection comprises Catholic and Lutheran prints, and Protestant literature is seldom mentioned in the city's documentation of the 1550s. The *Apologia veræ doctrinæ*, published in Wittenberg in 1538, seems to have been

a unique print available in Cracow that testifies to the interest in the Unity of Bohemian Brethren and their mediaeval pre-Reformation tradition. The books on rhetoric that are listed in the discussed register were widely used in Cracow for educational purposes. Jelitowski's library confirms the widespread interest in Reformation literature amongst the court elite, despite the royal ban on purchasing and circulation of such prints. Owing much to the inspiration of Church authorities, including the Cracow cathedral chapter, anti-Protestant edicts were reissued throughout the reign of the two last Jagiellonian monarchs.

Prof. dr hab. Waldemar Kowalski – wykładowca w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jego zainteresowania badawcze obejmują stosunki wyznaniowe, etniczne i dzieje Kościoła katolickiego w Polsce XV–XVIII w., emigrację z Wysp Brytyjskich do Europy Środkowej w XVI–XVII w., nauki pomocnicze historii, a szczególnie historię archiwów i kancelarii oraz epigrafikę.

Waldemar Kowalski – a professor at the Department of History of Jan Kochanowski University in Kielce. His scholarly interests include: religious and ethnic relations, the history of the Catholic Church in Poland in the 15th–18th centuries, emigration from the British Isles to Central Europe in the 16th–18th centuries, and the auxiliary disciplines of history, especially the history of archives and chancelleries as well as epigraphy.

E-mail: waldemar.kowalski@ujk.edu.pl